
Sociaal werk als laboratorium voor normatieve professionalisering

Harry Kunneman*

Een problematische situatie

In de meeste westerse landen is de professionele status van sociaal werkers onzeker en weinig stabiel. Natuurlijk is het zo dat van de westerse landen zélf ook niet gezegd kan worden dat ze boordevol zelfvertrouwen zijn. Zij hebben te kampen met gevoelens van onzekerheid en zijn op zoek naar geruststelling; zij willen heel graag het gevoel krijgen dat ze de dingen onder controle hebben. Het sociaal werk is echter niet erg geschikt om er, in tijden van onzekerheid, visioenen van professionele controle en efficiëntie op te projecteren. Het tegendeel is waar. In het huidige culturele en politieke klimaat wordt sociaal werk onmiddellijk geassocieerd met weinig populaire sociale problemen; het roept het beeld op van mensen die de druk van de competitie en van de snelle veranderingen in de postindustriële maatschappij niet aankunnen. Sociaal werk doet dus onmiddellijk denken aan situaties van afhankelijkheid en hulpeloosheid en niet aan autonomie en controle. Meer nog: waar in de meeste westerse landen het publieke discours overheerst wordt door een neoliberal perspectief met zijn complexe netwerk van metaforen uit de economische, manageriële, consumptische en militaire wereld, slaapt het sociaal werk nog steeds de erfenis van de ‘progressieve politiek’ met zich mee. Die krijgt meer en meer het label ‘voorbijgestreefd’ en ‘inefficiënt’ opgeplakt. Alhoewel de waarden van solidariteit en sociale rechtvaardigheid die met deze ‘progressieve erfenis’ verbonden zijn, niet helemaal in de vergeethoek geraakt zijn, benadrukken de luidste en populairste stemmen op het publieke forum steeds maar opnieuw dat we ons moeten aanpassen aan de ‘realiteit’ van de huidige postindustriële maatschappij en haar afhankelijkheid van economische groei, technologische innovatie en de dynamiek van de altijd maar toenemende concurrentie op de wereldmarkt. Deze ‘onvermijdelijke’ aanpassing brengt zowel ‘modernisering’ met zich mee, als de progressieve afbouw van ‘dure’ voorzieningen van de welvaarstaat en de radicale heroriëntering van het sociaal werk als beroep. In plaats van

* Harry KUNNEMAN doceert Sociale en Politieke Theorie aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. E-mail: hk@uvh.nl

onder het mom van solidariteit de afhankelijkheid van de cliënten in de hand te werken, moeten de sociale werkers hen aanmoedigen om zelf hun verantwoordelijkheid op te nemen en hen helpen om adequater te functioneren in een wereld waar individuele autonomie en economische vooruitgang de boventoon voeren. Deze verschuiving heeft verreichende gevolgen voor de organisatie van het werk zelf. Efficiëntie en transparantie zijn de nieuwe codewoorden. De professionele autonomie wordt drastisch ingeperkt en de tussenkomsten van de sociale werkers worden meer en meer gebonden aan ‘objectieve’ maatstaven van succes en kosteneffectiviteit.

Op het eerste gezicht voorspelt deze situatie weinig goeds voor de theoretici, onderzoekers en sociale werkers die zich nog terugvinden in de ‘progressieve’ erfenis van het sociaal werk en zijn centrale waarden: solidariteit, sociale rechtvaardigheid en *empowerment*. De notie sociale vooruitgang die met deze waarden verbonden is, lijkt wel haar visionaire en eenmakende kracht verloren te hebben. Zij werd bijna helemaal vervangen door een heel verschillende, neoliberale opvatting van ‘een betere toekomst’, met haar alles overheersend credo van steeds toenemende consumptiemogelijkheden voor autonome individuen – een opvatting die geïnspireerd wordt door het geloof in onbeperkte economische groei en technologische innovatie. Deze neoliberale visie op een betere toekomst beroept zich op haar eigen versie van een rechtvaardige maatschappij, waarin iedereen (!) krijgt wat hij verdient op grond van eigen inspanningen. Deze visie slaagt erin om flagrante vormen van sociale ongelijkheid en uitsluiting te minimaliseren. Zij doet dat niet alleen door deze ongelijkheid en uitsluiting af te schilderen als de prijs die op ‘korte termijn’ onvermijdelijk betaald moet worden voor een betere toekomst op ‘lange termijn’, maar ook door de nadruk te leggen op de individuele verantwoordelijkheid van wie niet wil of niet in staat is om op eigen kracht de uitdagingen aan te gaan en de mogelijkheden te benutten van een dynamische, marktgerichte maatschappij. Binnen deze liberale constellatie worden de begrippen solidariteit, sociale rechtvaardigheid en *empowerment* zo geherdefinieerd dat de verdedigers van de ‘progressieve erfenis’ van het sociaal werk min of meer met lege handen achterblijven: *empowerment* wordt geherdefinieerd als het verhogen van de mogelijkheden van het individu om om te gaan met competitie en voortdurende verandering; sociale rechtvaardigheid wordt geherdefinieerd als een logisch gevolg van de wereldwijde implementatie van het vrijemarktsysteem (waarbij dan verondersteld wordt dat de vrije markt garant staat voor zowel gelijke kansen voor iedereen als voor het scheppen van optimale condities voor de meest efficiënte productie van onbeperkte consumptiemogelijkheden); ten slotte wordt solidariteit voorgesteld als een ambivalente, potentieel contraproductieve sociale waarde, niet alleen omdat solidariteit bureaucratie en het

inefficiënt gebruik van publieke middelen in de hand werkt, maar ook omdat ze leidt tot afhankelijkheid en passiviteit in plaats van de autonomie en het persoonlijk initiatief aan te moedigen.

Erger nog, de ‘progressieve’ intellectuele traditie die lange tijd de reflectie over het sociaal werk als beroep geleid en geïnspireerd heeft, is sterk achteruit gegaan. Er heeft een merkwaardige omkering van de ‘Positivismus-Streit’ van de jaren zestig en de vroege jaren zeventig plaatsgevonden: kritische perspectieven hebben een groot deel van hun vroeger prestige en geloofwaardigheid verloren, terwijl de ‘objectiverende’ vormen van onderzoek snel een dominante positie aan het veroveren zijn. Deze ontwikkeling gaat gepaard met nieuwe vormen van toezicht en controle op het sociaal werk in de vorm van kosteneffectiviteit, transparantie en *evidence-based* interventies. De ‘utopische energie’ waaraan de kritische theorie met haar fiere intentie om het ‘project van de moderniteit tot voltooiing te brengen’ (zoals Habermas het uitdrukte) zoveel aandacht besteedde, werd bovendien verzwakt door de postmoderne kritiek op het universalistisch perspectief waarmee het gepaard ging, en door de gelijktijdige opmars van constructivistische gezichtspunten op wetenschap en de contingente, machtsgedreven kennisbasis van professionele praktijken. Door het wegvallen van zowel de sociale en politieke steun als van de intellectuele verankering in de kritische theorie lijken de vooruitzichten voor de ‘progressieve’ erfenis van het sociaal werk inderdaad alles behalve rooskleurig te zijn.

Het belang van morele en existentiële waarden

Sociaal werkers zouden zich natuurlijk pragmatisch kunnen aanpassen aan de nieuwe politieke realiteit en de waarden laten vallen die hen zo lang nauw aan het hart gelegen hebben. Of ze zouden in naam van deze waarden tevergeefs kritiek kunnen blijven spuien op de huidige situatie met zijn nieuwe zeden. Mij lijkt het echter de hoogste tijd om nieuwe articulaties te vinden voor het kritische conceptuele kader dat gedurende lange tijd de waarborg geweest is voor de professionele status van het sociaal werk en dat de conceptuele analyse en het wetenschappelijk onderzoek op dit vlak in de juiste banen geleid heeft.

Als vertrekpunt voor een dergelijke herformulering stel ik voor dat wij onze aandacht toespitsen op de morele en existentiële waarden die in het sociaal werk op het spel staan. Zij bieden inzichten en kennis waarbij specifieke leerprocessen en daaruit voortvloeiende vormen van normatieve professionalisering aan bod komen. Sociaal werk als beroep heeft op drie op elkaar betrokken niveaus te maken met morele en

existentiële waarden. Het eerste niveau bestaat uit dominante morele kaders in het domein van de cultuur, de politiek en het publieke discours. Zeer algemeen gesteld kan men zeggen dat het sociaal werk de laatste vijftig jaar verricht en gelegitimeerd werd binnen drie verschillende morele matrixen: een christelijke matrix met altruïstische liefde en caritas als centrale waarden; een sociaal-democratische en humanistische matrix met sociale rechtvaardigheid, solidariteit en emancipatie als morele leidraad, en een neoliberale matrix, waar persoonlijke autonomie, individuele ontplooiing en onbeperkte consumptiemogelijkheden de hoogste waarden zijn. De specifieke inhoud van deze morele matrixen bepaalt in hoge mate zowel de intellectuele reflectie op het sociaal werk als beroep als de specifieke, organisatorische regelingen die de praktische implementatie van deze waarden in goede banen moeten leiden. Deze morele matrixen zijn vanzelfsprekend niet volledig autonoom; ze zijn verweven met economische en technologische condities en met politieke machtsstructuren. Maar focussen op economische condities en politieke machtsstructuren, bijvoorbeeld in de lijn van het neomarxisme of vanuit een postmodern perspectief à la Frederic Jameson of Stephen Rose, zou opnieuw het primaat van een *cognitief* kader benadrukken voor de verheldering van de professionele status van het sociaal werk en zijn toekomstige ontwikkeling. Naar mijn mening moet de nadruk worden gelegd op de morele en existentiële dimensie van het sociaal werk indien men tot een nieuw vertrekpunt wil komen.

Mijn eerste stelling is dat het sociaal werk een nieuw élan zou krijgen, en nieuwe vormen van sociale en politieke steun, als het zou bijdragen tot het ontstaan van een nieuwe, ‘postkapitalistische’ morele matrix. Deze nieuwe matrix moet hoop geven op een betere, meer op de mens gerichte toekomst en fungeren als de *algemene* achtergrond waaraan de *specifieke* bijdrage en inhoud van het sociaal werk zijn legitimatiegrond ontleent. Het waarborgen van de “progressieve erfenis” binnen het sociaal werk vraagt met andere woorden een vernieuwing van de algemene *horizon* binnen het wettig verklaren (of onwettig verklaren!) van de specifieke bijdrage van het proces.

Mijn tweede stelling is dat een dergelijke vernieuwing om een nieuwe definitie vraagt van de professionele inhoud van het sociaal werk. Daarbij moet recht worden gedaan aan de centrale rol van morele en existentiële inzichten aan de kant van de sociaal werkers, en aan het belang en de noodzaak van normatieve vormen van professionalisering. Dat is dan het tweede niveau waarop sociaal werkers te maken hebben met morele en existentiële waarden. Alhoewel dit niveau duidelijk onderscheiden moet worden van het eerste niveau – de morele matrix die het publieke

discours richting geeft – wordt het er niet alleen sterk door beïnvloed, maar is het er ook nauw mee verbonden via zijn eigen terugkoppelingslussen. De sterkte van deze terugkoppeling hangt onder meer af van de gevoeligheid van de sociaal werkers voor het derde niveau waar morele en existentiële waarden een doorslaggevende rol spelen in het sociaal werk als beroep: het niveau van de morele oordelen en de existentiële inzichten aan de kant van de cliënten. Op dit niveau worden niet alleen begrippen als rechten en verantwoordelijkheden aan de orde gesteld, maar ook kwesties als zelfrespect, twijfel aan het eigen kunnen, vertrouwen en wantrouwen, hoop en wanhoop.

Mijn derde stelling luidt dat een belangrijk deel van de professionele competentie van sociale werkers erin bestaat om ‘van binnenuit’ in contact te komen met de morele en existentiële waarden van hun cliënten en hen te helpen hun inzichten in dit domein te verdiepen.

Twee voorbeelden

Om deze abstracte beschouwingen wat concreter te maken en om de complexe relatie te verduidelijken die er bestaat tussen de drie niveaus waarop, binnen het sociaal werk als beroep, morele en existentiële waarden in het geding zijn, geef ik twee praktische voorbeelden uit het Nederlandse sociaal werk en de thuiszorg. Het eerste voorbeeld is een praktijk die gekend is als ‘vrijtijdshulp’. Daarbij gaat het om vrijwillige contacten met cliënten die het standaardpakket van acht sessies met een sociaal werker achter de rug hebben. Zij hebben de verschillende stappen van de procedure doorlopen, met het verplichte afscheid na acht sessies. In veel gevallen vinden de individuele sociaal werkers dat de specifieke probleemsituatie van de betrokkene niet echt opgelost was. Zij gaan dus na de werkuren en tijdens de weekends door met de hulpverlening. Deze praktijk geeft aanleiding tot verhitte debatten tussen de sociaal werkers. Twee standpunten staan daarbij lijnrecht tegenover elkaar. De voorstanders roepen in dat deze hulp een vorm van praktische solidariteit is met cliënten die het hele proces doorlopen hebben en in *formele* zin geholpen werden, maar die zowel in hun eigen ogen als in de ogen van de sociaal werkers door de instantie waartoe ze zich gewend hadden met hun vraag om hulp aan hun lot werden overgelaten, omdat er geen oplossing in zicht is voor hun probleem. De tegenstanders zien deze ‘vrijtijdshulp’ als een ‘niet-professionele houding’ door een emotionele overbetrokkenheid met de cliënt. Zij vrezen dat deze laatste minder geneigd zal zijn om zelf op zoek te gaan naar een oplossing voor zijn of haar probleem.

Het tweede voorbeeld dat het vitale belang aantoont van morele en existentiële waarden binnen het sociaal werk als beroep komt uit een interview met een team van *professionals* uit de thuiszorg. Het betreft het probleem dat het team ondervond met een oudere man, Robert, die alleen woont maar niet voor zichzelf kan zorgen wegens een ingewikkeld fysiek probleem. Het team nam niet alleen de huishoudelijke taken van hem over, maar ook zijn persoonlijke hygiënische verzorging met inbegrip van het verzorgen van een open wonde die maar niet wilde genezen. Al deze taken werden uitgevoerd binnen de tijdsspanne van 45 minuten per dag. Dat is de tijd die officieel aan Robert toegewezen werd door het Centrale Zorgagentschap, de instantie die in Nederland verantwoordelijk is voor een rechtvaardige en efficiënte verdeling van de gemeenschapsmiddelen voor thuiszorg. Het probleem bestond erin dat Robert erg onbeleefd en onvriendelijk was tegen de hulpverleners, maar tegelijkertijd was hij volledig van hen afhankelijk omdat hij bijna totaal geïsoleerd leefde. Soms slaagden de hulpverleners erin even vroeger klaar te zijn met hun taken en dan hadden ze wat tijd over voor een praatje met hem. Het merkwaardige is dat Robert hun dan stukjes uit zijn levensgeschiedenis begon te vertellen. De sociaal werkers leidden hieruit af dat zijn onvriendelijkheid eigenlijk een uiting was van zijn gevoelens van eenzaamheid en van zijn gebrek aan levensperspectief. De weinige keren echter dat Robert ontdooide, moesten zij het gesprek afbreken omdat zijn 45 minuten om waren en er andere cliënten wachtten. Omdat er onvoldoende formele indicaties waren om de hem toegekende tijd uit te breiden besloten de hulpverleners om elke dag te trachten vijf minuutjes van de tijd van andere cliënten te ‘lenen’ en deze bij de tijd voor Robert te voegen. Zo creëerden zij de ruimte om het contact met hem wat uit te diepen. Na vier maanden kregen zij hem zo ver dat hij af en toe het huis uitkwam en een eigen sociaal leven begon op te bouwen. In die tijd begon ook zijn wonde te genezen en kreeg Robert hoop op een beter leven.

Deze twee eenvoudige voorbeelden illustreren het belang van morele en existentiële waarden voor het sociaal werk: de betrokken *professionals* worden geconfronteerd met morele dilemma’s die alle draaien rond de vraag of ze hun cliënten écht kunnen helpen dan wel of ze moeten weggijken van hun problemen en hen zowel emotioneel als in morele zin aan hun lot moeten overlaten. Deze dilemma’s suggereren dat er continuïteit is tussen het beroemde, tweeduizend jaar oude bijbelse verhaal van de barmhartige Samaritaan en de morele vragen waar de sociaal werkers in onze tijd mee geconfronteerd worden. Alhoewel ze belangrijk is, is deze continuïteit slechts partieel omdat de sociaal werkers niet ‘als gewone mensen’, maar als *professionals* voor deze vragen komen te staan. Dat impliceert dat de morele dilemma’s waarmee ze te maken

hebben zeer nauw verweven zijn enerzijds met het beleid dat door hun organisatie wordt gevoerd en anderzijds met de waarden die zijzelf als de centrale waarden zien voor de zin en de existentiële betekenis van hun *werk*. Deze verwevenheid kan verder worden toegelicht door ideaaltypisch een onderscheid te maken tussen drie verschillende strategieën waarop de sociaal werkers een beroep doen om om te gaan met de morele en existentiële waarden die in hun werk aan de orde zijn.

Drie strategieën

De eerste strategie kunnen we ‘aanpassing aan de organisatie’ noemen. Zij houdt in dat men de normen met betrekking tot de professionele competentie en de ethische richtlijnen aanvaardt die vastgelegd werden door de organisaties die sociaal werkers in dienst hebben, en door de beroepsverenigingen. Op die manier wordt de verantwoordelijkheid voor het eigen optreden doorgeschoven naar een hoger niveau. Professionele competentie wordt dan geïnterpreteerd als handelen in overeenstemming met de expertise die binnen en voor het beroep opgebouwd werd, en volgens de goedgekeurde richtlijnen en regels die binnen de organisatie gelden.

De tweede strategie waarvan sociaal werkers gebruik maken, zou men ‘sluikwerk verrichten’ kunnen noemen. ‘Vrijtijdshulp’ is een duidelijk voorbeeld van deze strategie, net zoals de oplossing die het team bedacht voor de situatie van Robert in het tweede voorbeeld. In beide gevallen volgen de sociaal werkers hun eigen moreel kompas omdat het hun stellige overtuiging is dat zij hun cliënten geen adequate hulp kunnen verlenen binnen de officiële tijdsspanne en regels. Dat houdt het gevaar in dat zij in conflict komen met hun werkgevers, en soms ook met hun collega’s. Over het algemeen reppen zij echter met geen woord over hun ‘clandestiene’ activiteiten. Op die manier slagen zij erin de officiële standaarden voor professionele competentie te verzoenen met hun eigen morele overtuiging en lukt het hen min of meer ook hun professioneel zelfrespect en de zingeving die ze in hun werk vinden, te bewaren. Alhoewel deze twee strategieën sterk van elkaar verschillen en verschillende consequenties hebben zowel voor de betrokken sociaal werkers als voor hun cliënten, is er toch één aspect dat zij gemeen hebben: in beide strategieën worden de morele oordelen en de existentiële inzichten die in het geding zijn in de feitelijke contacten tussen hulpverleners en cliënten niet erkend als een constitutief deel van de *professionele* kwaliteit van het werk; zij worden ofwel herleid tot onderdeeljes van regulering en procedures ofwel overgelaten aan de particuliere oordelen en intuïties van de sociaal werkers.

Dat brengt ons tot de derde strategie waarop de sociaal werkers een beroep kunnen doen om om te gaan met de morele en existentiële waarden die in hun beroep in het geding zijn. De belangrijkste bezorgdheid in deze strategie is vruchtbare verbanden te ontwikkelen tussen twee polen die in de andere twee strategieën van elkaar geïsoleerd zijn en elk een absoluut karakter krijgen. Aan de ene kant hebben we de normen die de organisatie voorhoudt met betrekking tot professionele competentie en adequate ondersteuning. Zij weerspiegelen de dominante morele matrix en geven er een nadere invulling aan. Aan de andere kant hebben we het morele – desnoods clandestiene – engagement van de sociaal werkers om vormen van hulp en ondersteuning aan te bieden die door hun *cliënten* als adequaat en echt afdoende ervaren worden. Deze derde strategie kan worden omschreven als *normatieve* professionalisering, omdat de twee polen slechts aansluiting op elkaar kunnen vinden via normatieve, morele en existentiële inzichten en leerprocessen die een doorslaggevende rol spelen binnen de organisaties die verantwoordelijk zijn voor de praktische implementatie van het sociaal werk en in het leven van de cliënten van wie verondersteld wordt dat zij voordeel hebben bij deze activiteiten. Normatieve professionalisering is bijgevolg gebaseerd op de ontwikkeling van reflexieve verbanden tussen cognitieve inzichten, de normen van de organisatie, en de morele en existentiële waarden op het niveau van praktische werkprocedures.

Hier wordt een belangrijk verband zichtbaar tussen dilemma's en vragen waarmee het sociaal werk als beroep wordt geconfronteerd en, anderzijds, bredere ontwikkelingen binnen de hedendaagse postindustriële maatschappijen met betrekking tot de dynamiek van kennisintensieve organisaties en de inhoud van professionele kennis en expertise. Om mijn stelling te verduidelijken dat sociaal werk zich zou kunnen ontwikkelen tot een belangrijk 'laboratorium' voor normatieve professionalisering, en dus kan bijdragen tot het ontstaan van een nieuwe 'postkapitalistische' morele matrix, zal ik mijn betoog nu wat verder opentrekken en ingaan op de bredere ontwikkelingen binnen de hedendaagse wetenschapsfilosofie en -sociologie en binnen de organisatietheorie. Daarbij vestig ik de aandacht op het ontstaan van nieuwe wijzen van kennisproductie binnen postindustriële, kennisintensieve organisaties.

Drie modi van kennisproductie

Een van de meest merkwaardige ontwikkelingen die zich de laatste tien jaar binnen het sociaal werk hebben voorgedaan, is de langzame maar gestage toename van objectiverende vormen van onderzoek als hét paradigma voor alle betrouwbare en nuttige

vormen van onderzoek in deze sector, en de daarmee gepaard gaande doorbraak van nieuwe vormen van doorlichting van en controle op het sociaal werk ter wille van de transparantie en *evidence based* interventies. Deze ontwikkeling is om verschillende redenen merkwaardig te noemen. Zij loopt eerst en vooral achter op verschillende ontwikkelingen binnen de wetenschapsfilosofie en -sociologie. Alhoewel de voorstanders van objectiverende vormen van onderzoek en *evidence based* interventies op het terrein van het sociaal werk het predikaat ‘wetenschappelijk’ exclusief opeisen voor hun eigen benadering en alle andere benaderingen ‘soft’, oncontroleerbaar en onwetenschappelijk noemen, kennen zij aan de begrippen ‘objectiviteit’ en ‘wetenschappelijkheid’ een betekenis toe die reeds lang achterhaald is.

Om dit ‘achterblijven’ te illustreren doe ik een beroep op het bekende werk van Gibbons, Nowotny en hun medewerkers. Zij hebben een nieuw en invloedrijk model ontwikkeld met betrekking tot de dynamiek van wetenschappelijke kennisproductie in postindustriële maatschappijen (Gibbons e.a., 1995). Centraal in dit model is het onderscheid tussen twee verschillende modi van kennisproductie binnen de hedendaagse maatschappij. De eerste modus kunnen we ‘academische wetenschap’ noemen. Deze modus is gericht op het verwerven van universeel geldige kennis, heeft een monodisciplinaire structuur, en de betrokken wetenschappelijke gemeenschap geldt als hoogste autoriteit bij het beoordelen van kennisaanspraken. Deze methode van kennisproductie is zeer lang dominant geweest. De laatste tien jaar echter, parallel met de opkomst van de postindustriële maatschappij, komt er volgens Gibbons e.a. een andere soort kennisproductie op de voorgrond. Zij bouwt voort op de eerste modus, maar heeft totaal andere karakteristieken. Deze tweede modus wordt eerst en vooral gekenmerkt door zijn *praktische* gerichtheid: hij is gericht op het oplossen van duidelijk afgebakende praktische problemen, zoals de constructie van een fusiereactor, de ontwikkeling van snellere computerchips, of de genetische verbetering van dieren en planten. Dergelijke praktische doelstellingen vragen meestal een multi- of interdisciplinaire aanpak. De resultaten van de onderzoeksinspanningen worden daarenboven niet alleen beoordeeld door de wetenschappelijke gemeenschappen die er rechtstreeks bij betrokken zijn, maar worden ook onderworpen aan het oordeel (en dikwijls brengt dat conflicten en ruzies mee) van een groot aantal mensen die er belang bij hebben. Naast de betrokken wetenschappers zijn er immers ook regeringsinstanties of commerciële ondernemingen die een oplossing zoeken voor praktische problemen en de financiële middelen leveren voor relevant onderzoek; maar er zijn ook de ngo’s en andere instanties van de civiele maatschappij, zoals bijvoorbeeld de kerken, waar rekening mee gehouden moet worden. Alhoewel de tweede

modus dus voortbouwt op de eerste modus en er niet zonder kan, verschilt hij er toch zeer sterk van, niet alleen wat zijn draagwijdte betreft, maar ook door het feit dat hij rekening moet houden met het oordeel van een veelheid van *stakeholders* over de geldigheid van de kennisaanspraken. Een goed voorbeeld van kennisproductie volgens de tweede modus is het domein van het genoom, een van de speerpunten van de hedendaagse wetenschap. De spectaculaire ontwikkelingen die de laatste decennia in dit gebied plaatshebben bouwen voort zowel op de theoretische ontwikkelingen binnen de biologie (nadat men erin geslaagd was de structuur van het DNA te ontcijferen) als op een hele reeks ontwikkelingen binnen de informatica en de nanotechnologie, die heel preciese tussenkomsten mogelijk maken tot op het niveau van de molecule. Tegelijkertijd worden ontwikkelingen binnen dit gebied zeer sterk beïnvloed door internationale bedrijven en nationale regeringen, die enorme sommen investeren in bepaalde onderzoekssegmenten die veelbelovend zijn vanuit commercieel of militair standpunt. Maar de nieuwe mogelijkheden om in te grijpen in het genoom van planten, dieren of mensen roepen ook heel ingewikkelde morele, existentiële, ecologische en geopolitieke vragen op. Dat kunnen vragen zijn met betrekking tot de genetische manipulatie van embryo's, of het gevaar van ongecontroleerde, mogelijks gevaarlijke *crossovers* van genetisch gemanipuleerde planten naar andere planten, of de veelzijdige morele en politieke vragen die zich stellen wanneer commerciële bedrijven uit hoogontwikkelde landen biologisch materiaal gaan gebruiken dat ze 'geleend' hebben van arme landen uit het Zuiden.

Het genoom-onderzoek is een voorbeeld van hedendaagse kennisproductie volgens de tweede modus. Het illustreert zeer duidelijk dat de gelijkstelling van wetenschap met objectiverende kennis en empirische bewijsvoering tot op zekere hoogte opgaat voor de eerste modus, maar niet zinvol toegepast kan worden op de tweede modus – en heeft zodoende geen aandacht voor het grootste deel van het wetenschappelijke onderzoek zoals dat op mondiaal vlak uitgevoerd wordt. De grootste beperking van een dergelijke enge idee van wetenschappelijke kennisproductie is de opvatting dat wetenschap een autonome activiteit is, die gekenmerkt wordt door interne vormen van geldigverklaring, wat leidt tot bindende 'evidente' resultaten voor andere domeinen en contexten waar wetenschappelijke kennis wordt 'toegepast'. Maar de tweede modus van kennisproductie is geen toegepaste wetenschap. Hij heeft te maken met de ontwikkeling van *nieuwe* wetenschappelijke kennis, die gebaseerd is op de verwevenheid van verschillende gezichtspunten op 'adequate' oplossingen voor praktische problemen, op vaak aan elkaar tegenstelde vormen van overleg en onderhandeling met verschillende belanghebbenden. Bij deze onderhandelingen spelen aanspraken

op objectieve kennis die gebaseerd is op kennisproductie volgens de eerste modus (waarbij haar geldigheid uitsluitend bepaald wordt door de wetenschappelijke gemeenschap) ongetwijfeld een belangrijke rol. Maar in de context van kennisproductie volgens de tweede modus zijn deze aanspraken een onderdeel van een ingewikkeld weefsel, waarin ook wisselende, vaak tegenstrijdige belangen en waarden zitten. Ze leiden tot open en dynamische kennisgehelen waarbij een verscheidenheid van belanghebbenden betrokken zijn.

Tegen deze achtergrond waag ik het te suggereren dat kennisproductie op het domein van het sociaal werk alle kenmerken vertoont van de tweede modus. Dat impliceert dat het niet mogelijk is deze kennis zinvol te interpreteren op basis van een beeld van de wetenschap dat volledig gebaseerd is op de traditionele, door academici gedomineerde kennisproductie volgens de eerste modus – tenzij een dergelijke interpretatie ertoe zou strekken om de invloed van andere potentiële belanghebbenden af te wenden en hun aanspraken op geldigheid en waardevolle inzichten te ontkrachten. Dit brengt mij tot de tweede reden waarom de langzame, maar gestage opgang van objectiverende vormen van onderzoek als paradigma voor alle betrouwbare en nuttige vormen van wetenschappelijk onderzoek op het gebied van het sociaal werk merkwaardig genoemd kan worden. De eerste reden was het tijdsverloop dat samenhangt met deze ontwikkeling: daar waar aan de uiterste grenzen van de hedendaagse wetenschap, zoals bijvoorbeeld op het domein van het genoom, het beeld van een wetenschap volgens de eerste modus meer en meer beschouwd wordt als inadequaat en voorbijgestreefd, worden binnen het domein van het sociaal werk (en verwante beroepen) zeer traditionele en enge interpretaties van wetenschappelijke kennis voorgesteld als het summum van wijsheid en onpartijdigheid. Is het geen merkwaardig toeval dat de populariteit van dergelijke interpretaties bijna volledig samenvalt met de ‘gedwongen anorexia’ van de welvaartstaat die de meeste postindustriële maatschappijen de laatste vijftien jaar getroffen heeft, en dit daarenboven gepaard gaat met de toename van nieuwe vormen van opvolging en controle van sociaal werkers en hun cliënten?

Het Net en het Zelf

Belangrijke inzichten met betrekking tot deze merkwaardige samenloop zijn te vinden in het werk van hedendaagse sociaaltheoretici als Habermas, Giddens, Touraine, Foucault en Castells. Alhoewel hun analyses in belangrijke opzichten van elkaar verschillen, stelt elk van hen toch vast dat er in de postindustriële maatschappijen een breuk is tussen enerzijds de dynamiek van het economische systeem, de wetenschappelijke

en technologische ontwikkelingen en de logica van overheidsbureaucratieën en, anderzijds, existentiële bekommernissen op het niveau van het alledaagse bestaan in de leefwereld. Habermas spreekt van de kolonisering van de leefwereld door economische en politieke systemen. Volgens Anthony Giddens, hebben moderne instituties de neiging 'to dissolve issues of the moral meaning of existence' (Giddens 1991, p. 156). Deze diagnose is nauw verwant met de thesis van Alain Touraine dat in postindustriële maatschappijen 'where cultural services have taken the place of material goods in the heart of production, the defense of the subject, in his person and culture, against the logic of apparatuses and markets, has taken the place of the notion of class-struggle' (Touraine 1994). Vanuit een verschillend, poststructuralistisch perspectief, en met een totaal ander vocabularium, thematiseert Michel Foucault een verwante problematiek. Hij levert kritiek op de sociale wetenschappen voor hun medeplichtigheid bij het 'africhten' en in de pas doen lopen van moderne burgers. Hij pleit voor het ontwikkelen van 'praktijken van vrij handelen' en van nieuwe vormen van een bestaansethiek. In dezelfde zin analyseert Manuel Castells de breuk tussen 'het Net en het Zelf'. In het voorwoord van het eerste volume van *The Information Age*, zijn *magnum opus*, schrijft hij: 'Identity is becoming the main, and sometimes the only, source of meaning in a historical period characterized by widespread destructuring of organizations, delegitimation of institutions, fading away of major social movements and ephemeral cultural expressions... Meanwhile, on the other hand, global networks of instrumental exchanges selectively switch on and off individuals, groups, regions, and even countries, according to their relevance in fulfilling the goals processed in the network in a relentless flow of strategic decisions. It follows a fundamental split between abstract, universal instrumentalism, and historically rooted, particularistic identities. Our societies are increasingly structured around a bipolar opposition between the Net and the Self (Castells 1996, p. 3).

In het licht van deze diagnoses wekt de groeiende invloed van traditionele en enge interpretaties van wetenschappelijke kennis binnen het domein van het sociaal werk, en de daarmee gepaard gaande toename van allerlei soorten toezicht en controle, inderdaad weinig verwondering: zij sluiten naadloos aan bij het 'abstracte, universele instrumentalisme', de systeemlogica, de praktijken van disciplineren, en het verdwijnen binnen de organisatie van morele en existentiële vragen, zoals Castells, Habermas, Foucault en Giddens dat in hun analyses vastgesteld hadden. Hoe belangrijk deze inzichten ook mogen zijn, zij bieden weinig hulp bij de ontwikkeling van nieuwe articulaties van het kritische conceptuele kader dat lange tijd de professionele status van het sociaal werk gelegitimeerd heeft en de leidraad was voor de conceptuele analyse

en het wetenschappelijk onderzoek in dit domein. De vooraanstaande sociaaltheoretici hebben zich gefixeerd op de *tegenstelling* tussen systeem en leefwereld, of op de *breuk* tussen het Net en het Zelf, of op de grote *afstand* die er is tussen praktijken van stroomlijning en praktijken van vrijheid. Maar precies daardoor ontstaat het risico dat de kritische theorie in een nog defensiever positie gedwongen wordt en is er gevaar voor over-identificatie met de ‘subjectieve’, communicatieve, narratieve en existentiële pool van de tegenstelling. Daardoor wordt deze pool machteloos ten overstaan van de pool die staat voor het systeem, het instrumentele, het technologische, en het conformerende.

Het concept en de praktijk van de normatieve professionalisering kunnen precies hier ter hulp komen. Ze kunnen een brug slaan tussen de twee polen van de tegenstelling omdat ze zich niet alleen toespitsen op de spanningen, maar ook op de interne overeenkomsten op het niveau van het *professioneel* handelen, tussen enerzijds de normen die opgelegd worden door de institutionele regels en hun onderliggend moreel kader met zijn machtsverhoudingen, en anderzijds de morele en existentiële waarden van de sociaal werkers en hun cliënten. Om deze interne verbanden toe te lichten, maak ik gebruik van de twee modi van kennisproductie die Gibbons en Nowotny onderscheiden hebben.

Een derde modus van kennisproductie

De notie dat er een tweede kennismodus bestaat, die kenmerkend is voor de wetenschappelijke vooruitgang in de hedendaagse, postindustriële maatschappijen is erg vruchtbaar, maar volgens mij is ze niet voldoende precies. Bij nader toezien wordt het duidelijk dat het grootste deel van het empirisch materiaal waarnaar Gibbons en Nowotny verwijzen om hun thesis kracht bij te zetten, gehaald wordt uit ontwikkelingen binnen de natuurwetenschappen en de technologische innovatieprocessen. Aan de sociale wetenschappen en de geesteswetenschappen wordt veel minder aandacht besteed. Deze ‘vooringenomenheid’ zou de reden kunnen zijn voor een betreurenswaardig gebrek aan precisie bij de analyse van de kennisproductie volgens de tweede modus. Zij gooien twee dingen op één hoop, daar waar deze zorgvuldig van elkaar onderscheiden zouden moeten worden: enerzijds de invloed van economische en politieke belangen op de kennisproductie volgens de tweede modus (bijvoorbeeld de invloed van de commerciële belangen van Monsanto op de ontwikkeling van het onderzoek in verband met het plantgenoom, of militaire prioriteiten allerhande) en anderzijds de invloed van morele en existentiële waarden binnen de tweede modus

(bijvoorbeeld morele waarden met betrekking tot het klonen van embryo's, of existentiële waarden in domeinen als gezondheidszorg en onderwijs). Om te komen tot adequate, uitvoerbare, aanvaardbare en duurzame oplossingen voor praktische problemen is het voor mij van het allergrootste belang dat men deze twee verschillende invloeden – die in de kennisproductie volgens de tweede modus samengaan met inzichten uit de eerste modus – onderkent. Als er een scherp onderscheid gemaakt wordt tussen de strategische invloed van economische en politieke belangen en de invloed van morele en existentiële waarden, dan wordt het mogelijk om recht te doen aan de specifieke vormen van *leren en begrijpen* die potentieel verbonden zijn met deze waarden in de context van kennisintensieve organisaties. (Voor een verdere uitwerking van deze gedachte: zie Kunneman 2005).

Op grond van deze overwegingen stel ik voor dat er een derde modus van kennisproductie erkend wordt, die typisch is voor postindustriële en postmoderne maatschappijen. Deze derde modus betreft de morele en existentiële inzichten die vereist zijn voor de ontwikkeling van adequate oplossingen voor praktische problemen die gedefinieerd worden binnen professionele taalspelen in de context van kennisintensieve organisaties. Hij wordt terecht onderscheiden van de eerste en de tweede modus van kennisproductie, niet alleen omdat zijn bijdrage zeer belangrijk is voor de kwaliteit van de praktische oplossingen die door de tweede modus worden gecreëerd, maar ook omdat deze modus van kennis en inzicht, indien hij wil bloeien, afhankelijk is van specifieke voorwaarden. Deze voorwaarden hangen samen met de specifieke kenmerken van de derde modus, en met de veranderende vormen van moreel beraad en existentiële leerprocessen die ontstaan onder invloed van postmoderne culturele factoren. Voorbij de grote verhalen van de moderniteit en voorbij de begrippen van transcendentie die kenmerkend zijn voor traditionele religieuze wereldbeschouwingen ontstaan er nieuwe vormen van moreel beraad en existentieel inzicht die alle draaien rond *creatieve wrijvingen* tussen een veelheid van verschillende morele perspectieven en existentiële *scripts*. In de context van kennisintensieve organisaties ondervindt de 'centrifugale' dynamiek die kenmerkend is voor de zeer sterk van elkaar verschillende individuele levensprojecten van postmoderne individuen tegenwerking door de noodzaak om, in omstandigheden waar er schaarste en competitie heerst, adequate en werkbare oplossingen te vinden voor praktische problemen. Deze 'centripetale' dynamiek dreigt echter altijd af te dingen op de ruimte voor leerprocessen van de derde modus. Zoals de zaken nu zijn, heeft hij de facto reeds de creatieve ruimte en de mogelijkheden voor creatieve wrijvingen tussen de veelheid van morele perspectieven en existentiële scripts binnen kennisintensieve organisaties zeer sterk ingeperkt.

Naar mijn oordeel is het hedendaagse postindustriële kapitalisme in dit opzicht bijzonder ambivalent. Aan de ene kant is het duidelijk dat de strategische logica van economische macht op korte termijn, profijt voor de belanghebbenden en geopolitieke macht alles overheerst – met alle welbekende negatieve effecten voor de mensen en voor de planeet. Aan de andere kant is deze dominante constellatie niet helemaal homogeen: zij wordt verstoord en soms tegengewerkt door andere ontwikkelingen en onderstromen, bijvoorbeeld de nood aan open communicatie en vertrouwen tussen professionelen als voorwaarde voor creatieve samenwerking en innovatie. Maar in het bedrijfsleven doen zich ook nieuwe tendensen voor inzake het opnemen van maatschappelijke verantwoordelijkheid. Deze ontwikkelingen zijn op zichzelf ambivalent, maar zijn toch een aanwijzing dat er een meer inclusief perspectief groeit op economische vooruitgang en op de sociale voorwaarden waarmee bedrijven rekening zullen moeten houden als zij hun concurrentievermogen op lange termijn willen veilig stellen.

De belangrijkste tegenbeweging is nochtans ingegeven door het besef dat een leven dat gedomineerd wordt door de dwang om steeds meer te presteren, steeds meer concurrentieel te zijn, en steeds meer te consumeren slechts weinig mogelijkheden biedt om de zin van het leven te vinden. Productie, competitie en consumptie verwijzen alle drie naar de logica van controle en voorspelbaarheid, en naar strategische relaties met andere mensen. Maar ze zijn van weinig nut voor moderne individuen die geconfronteerd worden met morele dilemma's en existentiële vragen, niet alleen in hun gewone bezigheden, maar meer en meer ook bij hun werk en in hun relatie tot een onstabiele en onveilige wereld. Ook op deze terreinen hebben ze nood aan inspiratie en aan morele en existentiële inzichten die hen kunnen helpen om meer adequate manieren te vinden om om te gaan met de complexe mix van technische, strategische en morele vragen waarmee ze geconfronteerd worden. Hier precies kunnen de normatieve professionalisering en de leerprocessen van de derde modus hulp bieden. Zij zorgen voor de link tussen de persoonlijke, existentiële vragen van postmoderne individuen, een veelheid van algemene morele kaders en narratieve tradities, en vragen in verband met productiviteit, innovatie en efficiëntie binnen kennisintensieve organisaties. De enorme verkwisting van geld, middelen en mensen die te wijten is aan escalerende conflicten, verkeerd geïnterpreteerde boodschappen en domme machtspeletjes binnen organisaties zijn een duidelijke aanwijzing dat morele en existentiële vragen geen benadering van buitenaf zijn van vragen in verband met efficiëntie en productiviteit, maar er integendeel nauw mee verweven zijn. De kennisproductie volgens de eerste modus (die de leerprocessen objectiviseert), noch de kennisproductie volgens de tweede modus (die

gedomineerd wordt door strategische belangen) zijn in staat de inspiratie te leveren, of het inzicht te verdiepen, of te zorgen voor de creatieve wrijving tussen alternatieve narratieve evocaties van een betekenisvol leven en minder geremde relaties tussen mensen die onontbeerlijk zijn om in dit opzicht iets te leren.

Het sociaal werk als laboratorium

Ook al zijn ze misschien nog maar heel vaag, toch worden hier de krijtlijnen van het postkapitalistische morele kader zichtbaar. Dit morele kader zou de graadmeter kunnen worden voor de vooruitgang die geboekt wordt. Het kan de legitimering zijn van de bijdrage van het sociaal werk en van zijn aanspraken op professionele competentie. Het sociaal werk zou een laboratorium kunnen worden voor normatieve wijzen van professionalisering, waarbij vragen in verband met productiviteit en efficiëntie aansluiting vinden bij moreel engagement en existentiële zingeving. Dit zou onder andere een verregaande heroriëntatie vragen op het niveau van de theorie en van het onderzoek. Het is duidelijk dat een dergelijke ontwikkeling niet alleen nieuwe theoretische perspectieven, conceptuele analyses en uitgebreid empirisch onderzoek vereist. Zij vraagt ook een herwaardering van het belang dat narratief gestructureerde, morele en existentiële bronnen van inspiratie en inzicht hebben voor de kwaliteit en de verdere ontwikkeling van het sociaal werk. Zij veronderstelt, met andere woorden, ook een herdefinitie van de standaarden van professionele competentie en persoonlijke ontwikkeling voor de theoretici en onderzoekers in dit domein – een gedachte die misschien wel de beste indicator is voor de enorme hoeveelheid werk dat we nog voor de boeg hebben, maar ook voor de persoonlijke, morele en politieke inspiratie die ermee gepaard gaat.

Literatuur

- CASTELLS M. (1966), *The Information Age: Economy, Society and Culture. Part 1: The Rise of the Network Society*. Massachusetts, Blackwell.
- GIBBONS M., LOGES C., NOWOTNY H. e.a. (1995), *The New Production of Knowledge. The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. London, Sage Publications.
- GIDDENS A. (1991), *Modernity and Self-Identity*. Cambridge, Polity Press.
- KUNNEMAN H. (2005), *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam, Humanistic University Press/SWP.
- TOURAINÉ A. (1994), *Qu'est-ce que la démocratie?* Paris, Foyard.